

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

10 (6) 2023

<https://doi.org/10.46868/atdd.2023.577>

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received : 24.07.2023

Kabul tarihi | Accepted: 30.11.2023

Yayın tarihi | Published : 25.12.2023

Volkan Tunç

<https://orcid.org/0000-0003-4639-9670>

Assistant Professor, Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Education, History Education Department, Turkey, volkan_tunc23@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Tunç, V. (2023). Tek Parti Döneminde İktisadi Uygulamaların Doğu'ya Yansıması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10 (6),

Tek Parti Döneminde İktisadi Uygulamaların Doğu'ya Yansıması*

Öz

Yeni Türk devletinin kurulmasıyla birlikte tam bağımsızlığın olmazsa olmazı olan iktisadi bağımsızlığın sağlanması için İzmir İktisadi Kongresi ve sonrasında da ülke genelinde ekonomik kalkınma hamleleri ve politikaları yürütülmeye başlanmıştır. Tarımsal alanda öncelikle aşar vergisinin kaldırılması, tohum ve hayvan ıslahı ile bunların dağıtımı, makineli tarıma geçiş, ziraat mektepleri ile toprak mahsulleri ofislerinin kuruluşu, sulama kanallarının yapımı ve tamiri, toprak reformu gibi uygulamalar gerçekleştirildi. Bununla beraber ticari hayatta ise benimsenen liberal ekonomi doğrultusunda bankacılık faaliyetleri ve kredi imkanları artırılırken gümrük muafiyetleri ve sonrasında devletçilik ilkesi gibi birçok uygulama ve politika hayata geçirilmiş veya geçirilmeye çalışılmıştır. Tüm bu çalışma ve uygulamalara ülkenin %15'ini oluşturan Doğu'nun da katkı sunması topyekûn kalkınma hamlesi açısından bir o denli önem arz etmekteydi. Bu çalışma, 1923-1950 dönemleri arasında başta dönemin Başbakanı olmak üzere TBMM Başkanı, İktisat Vekili, Umum Müfettişleri ve Milletvekillerinin Doğu'da gerçekleştirdikleri tetkikler neticesindeki analizleri ve bu analizler sonrasında ortaya koymuş oldukları raporlar doğrultusunda mevcut hükümetin bölgenin kalkınması doğrultusundaki politikalarını ve uygulamalarını kapsamaktadır. Bu çalışmada Tek partinin uyguladığı genel ekonomik politikaların Doğu'da nasıl bir yansımasının olduğunu, uyguladığı ekonomik pratiklerin nasıl bir karşılık bulduğunu irdelenmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisat, Tek Parti, Tarım, Hayvancılık, Ticaret, Sanayi

**Bu çalışma, 17-18 Mayıs 2023 tarihindeki 7. Uluslararası İzmir İktisat Kongresi'nde özet olarak sunulan "Tek Parti Dönemi Doğu'da İktisadi Analizler ve Uygulamalar" başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir.*

Reflection of Single Party Economic Policies on the East

Abstract

With the establishment of the new Turkish state, economic development moves and policies were started to be carried out throughout the country in the Izmir Economic Congress and afterwards in order to ensure economic independence, which is the sine qua non of full independence. In the agricultural field, practices such as the abolition of the tithes, the improvement of seeds and animals and their distribution, the transition to mechanized agriculture, the establishment of agricultural schools and land crop offices, the construction and repair of irrigation canals, and land reform were carried out. On the other hand, in commercial life, while banking activities and credit opportunities were increased in line with the liberal economy adopted, many practices and policies such as customs exemptions and later the principle of statism were implemented or tried to be implemented. The contribution of the East, which makes up 15% of the country, to all these studies and practices was equally important in terms of the total development move. This study covers the policies and practices of the current government in the direction of the development of the region, in line with the analyzes of the Prime Minister of the period, the Speaker of the Grand National Assembly, the Deputy Minister of Economy, the General Inspectors and the Deputies, as a result of the examinations they carried out in the East, and the reports they produced after these analyzes between 1923-1950. In this study, it is aimed to examine the reflection of the general economic policies implemented by the single party in the East, and how the economic practices implemented by it are reflected.

Keywords: *Economics, One Party, Agriculture, Livestock, Trade, Industry*

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarında Selçuklulardan devraldığı tarım kültürünü geliştirerek Anadolu'nun gelişmesini ve köylünün müreffeh seviyeye ulaşmasını sağlamıştı. Ancak Osmanlı'nın son dönemlerinde ekonomiyle ilgili pek çok alanda olduğu gibi tarım ve çiftçilik alanlarında da duraklama ve ardından bir gerileme dönemi başlamıştı. Bu durum özellikle XIX ve XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar sonrasında birçok köylünün hayatını kaybetmesine¹ neden olduğu gibi ağır vergiler (özellikle aşar) ve bu

¹ I. Dünya Savaşı'nda 325 bin şehit, 400 bin yaralı ve 250 bin kayıp ve esir ile toplam kaybımız 975 bin (Yine aynı kaynakta farklı bir kaynağa dayanarak kaybımızı 800 bin olarak da gösterilmektedir.) iken (neredeyse 1 milyona yaklaşırken), Kurtuluş Savaşı'nda ise 37.219 şehit, 33.685 yaralı ile toplam 70.904'ü bulmuştu. Özellikle üretim ve iş alanından çekilerek oluşturulan ordunun, çoğunluğu I. Dünya Savaşı olmak üzere 1 milyondan fazla insan kaybına uğraması tarım ağırlıklı olan ekonominin nasıl olumsuz etkilendiğini gözler önüne sermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Müderrişoğlu, 2013, s. 13-14; Selek, 1987, s. 114-115).

vergilerin iltizam usulüyle toplanması Osmanlı Dönemi'nde tarım faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemişti. Ayrıca son dönemlerde memleketin birçok yerinde türeyen eşkıya tasallutu sebebiyle köylünün can ve mal güvenliğinin kalmaması ve taşradaki gayriadil (adil olmayan) idarelere (Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış, 1938, s. 297-298) ek olarak makineli tarımda istenilen düzeye geçilememesi dolayısıyla da yine tarım faaliyetlerinin insan gücüne dayanması (Tokdemir, 1988, s. 22) tarım üretiminin azalmasına neden olmuştu. Bu durumlardan ötürü Türkiye, Osmanlı'dan çok ağır şartlar altında bocalayan, perişan ve harap bir ziraat devralmıştı.

Bu olumsuzluklar karşısında devlet ve millet olarak yeniden ayağa kalkabilmek için iktisadi alanda başta ziraat olmak üzere ticari ve sanayi hamlesi gerekiyordu. Bu minvalde Atatürk, daha Cumhuriyet ilan edilmeden 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'deki açılış konuşmasında:

“...Türkiye'nin sahib-i hakikîsi ve efendisi, hakikî müstahsil olan köylüdür. O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür.... Efendiler! Milletimiz çiftçidir. Milletın çiftçilikteki mesaisini asrî tedabir-i iktisadiye ile haddi âzamiye îsal etmeliyiz. Köylünün netayiç ve semerat-ı mesaisini kendi menfaati lehine haddi âzamiye iblâğ etmek siyaset-i iktisadiyemizin ruhu esasisidir.... Efendiler! Bize karşı yapılan rekabet hakikaten çok gayrimeşru, hakikaten çok kahir idi. Rakiplerimiz bu suretle inkişafa müsait sanayiimizi de mahvettiler. Ziraatimizi de rahnedar eylediler. İnkişaf ve tekâmül-ü iktisadi ve maliyemizin önüne geçtiler. Efendiler! Artık serbest ve müstakil bir hayata atılan Türkiye için, hayat-ı iktisadiyesini boğmakta olan kapitülâsyonlar mevcut değildir. Ve olamaz.... Siyaset-i iktisadiyemizin mühim gayelerinden biri de menafi-i umumiyeyi doğrudan doğruya alâkadar edecek müessesat ve teşebbüsat-ı iktisadiyeyi kudret-i maliye ve fenniyemizin müsaadesi nispetinde devletleştirmedir. Ezcümle; topraklarımızın altında metrûk duran maden hazinelerini az zamanda işleterek, milletimizin menfaatına küşade bulundurabilmek de ancak bu usul sayesinde kabildir. Maahaza; sırf intifa-ı iktisadi maksadiyle gerek madenlerimizde ve gerek sair hususat-ı iktisadiyemizde, umur-u naftamızda kullanılmak istenilen sermayenin sahiplerine hükümetimizce her türlü suhuletin ibraz edileceği şüphesizdir. Bu sermayelerin kanunlarımıza tâbi olması da tabîîdir. Memleketin iktisadi emelleri ziraat ve sanayi-i ziraiye olmakla beraber memlekette öteden beri mevcut, meselâ: Sanayi-i nesciye gibi sanayiîin himaye ve ihyası ve bazı muntakalarda yeniden teessüs edebilecek diğer sanayiîin her suretle himayesi nazar-ı ehemmiyette tutulacaktır.” (TBMM ZC. I/18, İ. 1, (1.3.1922) 5-6).

Sözleriyle mevcut iktisadi durumu zamanında analiz ederek yapılması gerekenleri sıralamış ve ekonomik bağımsızlığın yol haritasını çizmişti. Özellikle iktisadi gelişmenin ilk

adımı olarak tarımı görmüş; ancak bunun yanında sanayi, ticaret, madencilik ve yabancı sermayeye de vurgu yapmıştı. Konuşmasının devamında ise tohum tahsisatı ile tarımsal alet edevat konularına değinerek iktisadi gelişimin bilhassa ülke altyapısıyla (yol, şimendifer ve liman) olan doğru orantısı üzerinde durmuştu (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1997, s. 242).

Misak-ı Millî nasıl Millî Mücadele'nin temelini oluşturuyorsa Misak-ı İktisadi de milli ekonominin temelini oluşturmaktaydı. Bu doğrultuda 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir İktisat Kongresi tertip edildi. Kongreye ülke genelinden çiftçi, sanayici, tüccar ve işçi gruplarından oluşan toplam 1135 kişi katılmıştı (Koçtürk ve Gölalan, 2010, s. 50). Kongrede özellikle Misak-ı İktisadi esasları belirlenerek asayiş, aşar vergisi, tarımda makineleşme, çiftçilik, hayvancılık, bankacılık, ulaşım, orman, maden, gümrük, ticaret ve sanayi gibi birçok konu üzerinde istişareler yapılmıştı (İnan, 1989, s. III). Amaç ekonomik sorunları ve ihtiyaçları tespit ederek bağımsız bir Türkiye ekonomisi için en uygun ve uygulanabilir iktisadi politikayı belirlemektir.

Bu doğrultuda ilk adım 1922 yılında başlayan ve 1923 yılında imzalanan Lozan Antlaşması ile neticelenen kapitülasyonların kaldırılması olmuştu. Ancak anlaşma gereği 1916 yılındaki gümrük tarifelerinin 5 yıl daha uygulanacak olması sanayi üretiminin bu süre zarfında gümrük korumasından mahrum kalması anlamına gelmekteydi (Ulusoy, 2018, s. 118). Bu durum da yerli üretimin 1929 yılına kadar yabancı üretimle baş edemeyeceği ve dolaylı da olsa kapitülasyonların bu zaman dilimine kadar süreceği anlamına geliyordu.

Cumhuriyet hükûmeti özellikle ekonominin bel kemiğini oluşturan tarımsal alanı güçlendirmek için Ziraat Bankasının şube sayısını 110'dan 300'ün üzerine çıkarırken 1924 yılında da İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda Türkiye İş Bankası kurulmuştu (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1997, s. 310-311; Tezel, 2015, s. 179; Ökçün, 1997, s. 131; Arıkan, 1973, s. 15; Kocabaşoğlu vd, 2001, s. 75). Böylece tüm sıkıntılara ve yokluklara rağmen hem tarımsal hem de ticari alanda önemli eksiklikler giderilmeye, köylü ve tüccara kredi imkânı sunulmaya çalışılmıştı.

Yine tarımsal gelişim için özellikle *Devlet Üretme Çiftlikleri ve Ziraat Mektepleri* açılırken bu çiftliklerde makineli tarıma geçilerek bir yandan çiftçilere örnek olmak bir yandan da üretimi artırmak gayesi güdülmüştü. Bu kapsamda makineli tarımı teşvik etmek için çiftçilere banka kredisi, ithal makine yedek parçalarında gümrük muafiyeti ve mazot temini gibi kolaylıklar ve imkânlar sunuldu. Ayrıca 1924 yılında 573.545 lira kıymetinde 221 adet farklı markada traktör getirilerek uygun bölgelere dağıtıldı (Birinci Köy ve Ziraat ..., 1939: 87; Özbek, 1985, s. 272; Tokdemir, 1988, s. 24).

İzmir İktisat Kongresi'nde görüşülen konulardan biri de aşar vergisinin kaldırılmasıydı (İnan, 1989, s. 24; Ökçün, 1997, s. 193). Kongrede aşar vergisinin kaldırılması lüzumlu görülmüşse de bununla birlikte nasıl ve ne şekilde olacağı yönünde bir fikir birliği sağlanamamıştı (Kırkpınar, 1992, s. 108). Ekonomik açıdan oldukça sıkıntılı bir dönemde olunmasına rağmen bütçenin dörtte birini oluşturan ve önemli bir gelir kaynağı olan bu verginin kaldırılmasına yönelik girişimde bulunulması esasen köylünün üzerinde büyük bir yük oluşturmasından kaynaklandığı gibi sosyoekonomik durumunu da gözler önüne sermekteydi.

Neticede TBMM tarafından köylü üzerindeki vergi yükünü azaltarak üretimi arttırmak gayesiyle 17 Şubat 1925 tarihinde aşar vergisi kaldırılmıştı (TBMM ZC. II/14, İ. 58, (17.2.1925) 94). Böylece hükûmet, tarım alanında önemli bir iyileştirme gerçekleştirerek ülke ekonomisinin kalkınması için etkili bir adım atmış ve bir nebze de olsa çiftçiyi rahatlatmıştı.

Çiftçiliğin yanı sıra sanayi atılımını da gerçekleştirmek için 1927 yılında *Teşvik-i Sanayi Kanunu* çıkarılmıştı (Kanunlar Dergisi, C. 5, 272). Bu kanunla yerli sanayi geniş ölçüde kamu fonlarıyla desteklenerek ülke genelinde özel sektör eliyle hızlı bir sanayileşme amaçlanmış ve kanun aynı zamanda sermaye çevreleri tarafından olumlu karşılanmıştı (Sarıçoban, 2020, s. 230). Tek Parti kadroları, rejimin planladığı insan/toplum modeli için ekonomik hayatın canlı tutulmasıyla arzulanan değişimin daha sağlıklı olacağı inancını da taşımaktaydı (Pınar ve Tunç, 2021, s. 169). Bu durum hükümetin özellikle liberal bir ekonomi benimsediğini ve bu doğrultuda özel sektöre büyük önem verdiğinin bir göstergesiydi.

Atatürk, 1928 yılında TBMM'nin açılış konuşmasındaki; "*Yeni faaliyet devrimizde gerek bu havaide (Doğu), gerek memleketin diğer kısımlarında toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesi ile ehemmiyetli olarak iştiğal buyuracaksınız.*" (TBMM ZC. III/5, İ. 1, (1.11.1928) 2). sözleriyle tarımsal üretimi arttırmak maksadıyla Hükümete, Doğu'da bir toprak reformu gerçekleştirme görevi vermişti. Bu minvalde 8 Haziran 1929 tarih ve 1505 sayılı *Şark Manatıkı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun* çıkarıldı (Kanunlar Dergisi, C. 7, 935; Kanunlar Dergisi, C. 5, 624). Bu kanun hükümete, doğudan batıya göç ettirilen kişi/kişilere, ihtiyacı olan veya topraklarını bırakanlara toprak dağıtma yetkisi verilmişti. Akabinde toprak reformuyla ilgili 1930 yılında çıkarılan *Arazi Tevzi Kararnamesi* ile devlete ait arazilerin bir bölümünün dağıtılması öngörülmüşse de beklenen sonuç elde edilememişti (Doğru, 2021, s. 827; Kayıran ve Metintaş, 2018, s. 651). 1934'e gelindiğinde asli amacı asayiş, güvenlik ve yerleşim dizaynını sağlamak olan 2510 sayılı *İskân Kanunu* çıkarıldı. Bu kanunla sadece yurt içinde değil aynı zamanda yurt dışından gelen muhacirler de ülke içerisinde uygun yerlere yerleştirilerek bunlar içerisinde topraksız olanlara veya toprağını

birakıp batıya göç ettirilenlere toprak tevzi edilmesi amaçlanmıştı (Resmî Gazete, 14 Haziran 1934, Sayı 2733, 4003-4006). Böylece doğudan batıya göçlerde toprağını bırakan kişi/kişiler mağdur edilmemeye çalışılmışken dışarıdan gelen muhacirlerin de yerleştirildikleri yerlerde kalıcı olmaları ve tarıma destek vermeleri amaçlanmıştı.

Toprak reformu konusunda sonraki dönemlerde başta Atatürk (1935, 1936 ve 1937) olmak üzere, İsmet İnönü (1936), Celal Bayar (1937) ve İçişleri Bakanı Şükrü Kaya (1937) meclis ve parti grubu konuşmalarında konuya ilgili çalışmaların yürütüldüğünü, ilgili kanunların çıkarılarak çiftçilerin mağdur edilmeyeceğini belirtmişlerdi (TBMM ZC. V/20, İ. 1, (1.11.1937) 4; TBMM ZC. V/20, İ. 3, (8.11.1937) 21; Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1997: 407; Barkan, 1980, s. 457; Avcıoğlu, 1996: 489-491; Toprak Reformu ve Türkiye, 1984, s. 46). Ancak Atatürk'ün vefatı ve sonrasında II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Meclis gündeminin önceliği savunmaya verilerek toprak tevzi işi savaş sonrasına bırakıldı.

Savaş döneminde çıkarılan Varlık Vergisi (1942) ve Millî Müdafaa ve Toprak Mahsulleri Vergisi (1943) köylünün pek çok açıdan yük altına girmesine neden olmuştu (Resmî Gazete, 7 Haziran 1943, Sayı 5423, 5241; Kanunlar Dergisi, C. 24, 1; Cumhuriyet, 17 Ekim 1942; Akşın, 1997, s. 107). Yaşanan bu gelişmeler iç politikada ve ekonomide güçlenmek isteyen hükûmetin toprak reformunu tekrar gündeme getirerek uygulamaya koymasını gerektirmişti.

Aynı zamanda tarımsal gelişimi ve köylünün üretime daha aktif katılımını sağlamak maksadıyla da II. Dünya Savaşı'nın sonunda *Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu* 11 Haziran 1945 tarih ve 4753 sayı ile yürürlüğe girmişti (Resmî Gazete, 15 Haziran 1945, Sayı, 6032, 8895-8897; Kanunlar Dergisi, C. 27, 696-707; Akşam 12 Haziran 1945). Geçici komisyon raporundaki gerekçesinde de “*Arazi mülkiyeti rejimini yalnız bir hukuk sistemi olarak görmemelidir; onu daha evvel bir iktisat düzeni saymak doğru olur. Çünkü arazi mülkiyeti rejiminin asıl tesirleri iktisat alanında belirir.*” (TBMM TD. VII/2, B. 54, (14.5.1945) S. Sayısı 97, 2). ifadelerinde belirtildiği gibi kanunun öncelikli ve ilk amacı ülke genelindeki iktisadi gelişimi ve refahı arttırmak, ikinci amacı ise özellikle büyük toprak sahiplerinin siyasi nüfuzunu kırmaktı (Toprak Reformu ve Türkiye, 1984, s. 46). Bu durum, Meclis'te büyük tartışmalara ve itirazlara neden olduğu gibi muhalefet tarafından ziraatın kalkınmadaki asıl problemi çiftçinin topraksız olması değil tarımsal faaliyetlerin hükûmetler tarafından modern hâle getirilmeyişi ve teknik çalışmaların köye ulaştırılamaması olarak öngörülmüştü (Tezel, 2015, s. 462; Doğru, 2021, s. 831-832). Kanunun kabulünden sonra ise hükûmet bir taraftan toprak tevzi işlerini geciktirirken bir taraftan da kamulaştırma ile ilgili bazı maddeleri değiştirerek *Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun* reformcu özelliğini zayıflatmıştı. Ayrıca uygulamanın süreklilik

arz etmemesi ve denetlenmemesi ile tevzi edilen toprakların küçük olması (Kayıran ve Metintaş, 2018, s. 660-661) hem ekonomik hem de siyasi olarak istenen başarıya ulaşılamamasına neden olmuştur.

Dönem ticaret ve sanayii bakımından da irdelendiğinde, 1923 yılından beri ülke ekonomisinde özel teşebbüse destek verilerek liberal bir anlayış benimsenmişti. Ancak 1929'da ABD'de başlayıp sonrasında dünyayı sarsan bir ekonomik buhranın meydana gelmesi, ülkelerin bu krizi atlatabilmek için içe dönük korumacı bir ekonomik politika benimsemelerine neden oldu (Sarıçoban, 2020, s. 233). Bu dönemde ham madde ve tarım üretiminin anormal artışına karşı bütün dünyadaki ham madde ve tarım fiyatlarında büyük bir düşüş yaşandı. Piyasalardaki bu düşüş Türkiye gibi ekonomileri tarıma dayanan ülkeler başta olmak üzere pek çok ülkeyi ve dolayısıyla da çiftçileri olumsuz yönde etkiledi. Her ne kadar Atatürk'ün enflasyon karşısında Türk lirasının korunması için hükümeti uyarmasıyla alınan tedbirler sayesinde Türk lirasının aşırı değer kaybı önlenmişse de Türkiye bu ekonomik krizden büyük oranda etkilenmişti. Bu durum ülkede dış borçların ertelenmesine, dış ticaret açığının artmasına, tarımsal ürün fiyatlarının düşmesine ve ihracat gelirlerinin azalmasına neden olmuştu (Koçtürk ve Gölalan, 2010, s. 55-56). Tüm bu gelişmeler üzerine 1923 yılından beri iktisadi kalkınmada benimsenen liberalizm anlayışı yerine 1931 yılından itibaren kademeli olarak devletçilik anlayışı uygulanmaya başlandı.

1931'de Recep Peker'in; *"Ticaret faaliyetlerini serbest tutmakla ... beraber yapılması lazım olan işlerden şahsi teşebbüslerin başaramayacaklarını veyahut şahsi teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur ettiklerini devlete yaptırmak yolunu takip ediyoruz."* (Boratav, 2006, s. 167). sözleriyle devletçilik anlayışı CHF programına girerken özellikle ana ilkeler olarak da özel teşebbüsün güç yetiremediği ağır sanayi ile stratejik öneme sahip yatırımlar belirlenmişti.

Atatürk'ün Afet İnan'a yazdırdığı devletçilik görüşü ise şu şekildeydi;

"Bizim takibini muvafık gördüğümüz devletçilik prensibi bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dahilinde tanzim etmek gayesini güden ve hususi ve ferdi teşebbüs ve faaliyetlere meydan bırakmayan sosyalizm prensibine dayanan kollektivist, komünizm gibi bir sistem değildir. Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar milleti feraha, memleketi mamuriyete eriştirmek için, milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde - bilhassa iktisadi sahada- devleti fiilen alakadar etmektir." (Aydemir, 2011, s. 445; Boratav, 2006, s. 139).

1933 yılında devlet öncülüğünde kalkınma planı olan devletçilik anlayışının benimsenmesiyle beraber ilk iş olarak aynı yıl Sümerbank'ın kuruluşu gerçekleştirilirken, 1934 yılında da I. Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP) uygulamaya koyulmuştu (Kanunlar Dergisi, C. 12, 819; Tezel, 2015, s. 199; Koçtürk ve Gölalan, 2010, s. 57; İnan, 1972, s. 13; Arıkan, 1973, s. 16). Bu plan çerçevesinde Zonguldak Kömür Şirketi ve İzmir Telefon Şirketi kamulaştırılırken Eskişehir Şeker Fabrikası, Bakırköy Bez Fabrikası, Keçiözümlü Kükürt Fabrikası, Kayseri Bünyan'da Dokuma Fabrikası, Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası, İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası, Ereğli Bez Fabrikası, Nazilli Bez Fabrikası, Gemlik Sunu İpek Fabrikası ve Bursa Merinos Fabrikası açılmıştı (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA]; 30.10.0.0.166.156.2; BCA; 30.10.0.0.166.154.8; Akyıldız ve Eroğlu, 2004, s. 49). Açılış süreçleri de basına yansımıştı (Akşam, 14 Ağustos 1934; Vakit, 14 Ağustos 1934; Ulus, 26 Ağustos 1935; Akşam, 16/17 Eylül 1935; Ulus 17 Eylül 1935; Cumhuriyet, 30 Kasım 1935; Akşam, 30 Kasım 1935; Ulus, 6 Kasım 1936; Cumhuriyet, 6 Kasım 1936; Hakimiyeti Milliye, 21 Kasım 1934; Ulus 5 Nisan 1937; Akşam, 9 Ekim 1937; Cumhuriyet, 9 Ekim 1937; Cumhuriyet, 1 Şubat 1938; Ulus, 2 Şubat 1938; Cumhuriyet, 2 Şubat 1938; Akşam, 2 Şubat 1938).

Yine bu dönemde madencilik alanını geliştirmek amacıyla Maden Teknik Arama Enstitüsü (1935) ve Etibank (1935) kuruldu (Akşın, 1997: 90). BBYSP'nin başarılı sonuçları 1936'da II. Beş Yıllık Sanayi Planı'nın (İBYSP) hazırlanmasını ve 1938'de de kabulünü sağlamıştı (Koçtürk ve Gölalan, 2010, s. 58; Akyıldız ve Eroğlu, 2004, s. 50; Arıkan, 1973, s. 16). Ancak, gümrük gelirlerinin düşmesi, finansman kaynak yetersizliği, gelir-gider dengesizliği ve bütçe açığının artması gibi II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik sorunlar nedeniyle İBYSP uygulanamadı.

Teftiş Raporları Perspektifinde Doğu'da Ekonomik Uygulamalar ve Yansımaları

Doğu'da², 1925-1945 yılları arasında başta Başvekil ve Meclis Başkanı olmak üzere Dahiliye ve İktisat Vekilleri, Valiler, Umum Müfettişleri ve CHP'li bürokratlar tarafından incelemeler gerçekleştirilmişti. Bu incelemelerde bölgenin iktisadi durumu bir taraftan analiz edilmeye çalışılırken bir taraftan da bölgede başta tarım ve hayvancılık olmak üzere ticari ve sanayi alanlarında yapılması gerekenlerin neler olduğuyla ilgili çeşitli raporlar hazırlanarak durum tespit edilmeye çalışılmıştı.

² Türkiye'nin coğrafi bölgeleri 6-21 Haziran 1941 yılında Ankara'da gerçekleştirilen I. Türk Coğrafya Kongresi tarafından belirlenmişti. Bu döneme kadar Doğu diye atfedilen bölge Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğundan çalışmada yer verilen vilayetler bu doğrultuda tanzim edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Yiğit, 2006: 36; Arıkan, 1973: 21-22).

İktisadi bakımdan bölgedeki ilk çalışma 1925 yılında dönemin Meclis Başkanı olan Abdülhalik Renda tarafından gerçekleştirildi. Renda, 12 vilayet ve bu vilayetlerin birçoğunun kazalarını da tetkik ederek konuyla ilgili raporunu hazırladı. Raporda iskân, güvenlik, sağlık, Kürt milliyetçiliği ve ulaşım gibi birçok konuya yer verirken, iktisadi açıdan ise muhacirlerin ekonomik durumunun iyi olduğunu ancak arazi kadastrounun yapılmadığından dolayı arazi vergisinin de toplanamadığını belirtmişti. Raporun devamında ise aşarın kaldırılması sonucu bölgede aşiret, ağa ve bey otoritesinin azalmasının beklenildiğini ancak bunun gerçekleşmediğini vurgulamıştı (Yayman, 2011, s. 66-68; Renda, 2019, s. 288-296). Hem kadastro sebebiyle toplanmayan vergi hem de aşiret ve ağa otoritesinin azalmaması yönündeki tespitleri hükûmetin bu dönemde bölgedeki kudret ve otoritesinin istediği düzeyde olmadığını, ayrıca iktisadi açıdan bir gelir elde edemediğinin göstergesiydi.

Aynı yıl Dahiliye Vekili Cemil Uybadın da doğuya gelerek bölgedeki valiler, ordu müfettişi ve Şark İstiklal Mahkemesi heyetiyle değerlendirmelerde bulunmuştu. Ancak bu değerlendirmeler daha çok güvenlik, Kürt milliyetçiliği, devlet teşkilatlanması, bölgede planlanan ıslahat konuları ve kısmen de ekonomik meseleler olmuştu (Bayrak, 2013, s. 109-112). Uybadın, bölgedeki ekonomi ile ilgili iki konu üzerinde durmuştu. Bunlardan birincisi vergi işlerinin düzenli ve hızlı bir şekilde halledilmesi, ikincisi ise bölgede gayrimüslimlerin elinde bulunan sanayi ve iktisadi teşekküllerin Türklere devri olmuştu (Yayman, 2011, s. 74-75). Bölgedeki tetkiklerinin altında yatan öncelikli asıl sebep Şark Islahat Planı'nın ana hatlarını oluşturmak olduğu için Uybadın bölgedeki ekonomik sorunlarla fazla meşgul olmamıştı.

Abdülhalik Renda ve Cemil Uybadın'ın bölgedeki tetkikleri sonrasında Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt ve Orgeneral Kazım Orbay'ında dahil olduğu bu dördü grup tarafından hazırlanan Şark Islahat Planı, 24 Eylül 1925 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilerek yürürlüğe konuldu. Şark Islahat Planı genel itibarıyla iskân, güvenlik, sıkıyönetim, Kürt milliyetçiliği, ulaşım, teşkilatlanma, eğitim ve eğitim bağlamında Türkçenin yaygınlaştırılması gibi konuları ihtiva etmiş ancak iktisadi alan ve uygulamalara değinilmemişti (Bayrak, 2013, s. 35-39).

Şark Islahat Planı'ndan sonra bölgenin önemli noktalarından biri olan Dersim hakkında da raporlar hazırlanmıştı. Bu raporlardan ilki mülkiye müfettişi olan Hamdi Bey tarafından 1926 yılında kaleme alınmıştı. Hamdi Bey raporundaki; “*Mektep açmak, yol yapmak, esbabı refahı temin edecek fabrikalar küşat etmek, kendilerini işgale hadım muhtelif mesaii sinaiye ve ameliye temin eylemek, hulâsa tavnin [bir yerde yerleşme, yurtlandırma, gönülünü bağlamak] ve temdin suretiyle ıslaha çalışmak bir hayali muhalden başka bir şey değildir.*” sözleriyle

Dersim’de yapılacak yol, fabrika, mektep ve üretim faaliyetlerinin boşuna olduğunu ifade etmişti. Ancak buna karşın yaşanması muhtemel Dersim olaylarının önüne geçebilmek içinde iktisadi olarak gerekenleri; “*Halka arazi vermek, sermaye ve tohum tevzi ile müstahsil bir hale getirmek, esir halkı bu şerirlerin tahrikatından kurtarmak. Her kazada bugünkü nizamnameden çok müsait şartlarla ve hatta daha mebzul nispetlerle ikrazatta (ödünç para) bulunmak, ziraat bankaları açmak. Madenleri işleterek halka bol iş ve para bulmak.*” (Dersim Raporu, 2010: 230-233). şeklinde sıralamıştı. Hamdi Bey, tespitlerinde ilk olarak buraya yatırımın boş olduğunu ancak bölgede yaşanabilecek bir olayı önlemek adına yine de tarım ve maden alanlarında yatırım yapılarak halkın refah seviyesini artırmak suretiyle olayların önüne geçilebileceğini belirtmişti.

Hamdi Bey’in raporunun yanı sıra yine aynı yıl Elâzığ Valisi olan Ali Cemal Bardakçı da Dersim’de incelemelerde bulunmuş ve raporunda iktisadi olarak bölgede yaşayan halkın geçim sıkıntısından, perişanlığından ve işsizliğinden bahsetmişti. Cemal Bey de Hamdi Bey gibi raporunda daha çok güvenlik, iskân, Türklük, Kürtlük ve Alevilik ile bölgedeki sorunları belirtmişti (Yayman, 2011, s. 95, 97; Dersim Raporu, 2010, s. 236). Bu durum her iki tespit de bölgede önceliğin iktisat olmadığını, bu dönemde bölge iktisadının olayların önlenmesi adına bir nebze olsa araç olarak kullanılmak istendiğini göstermekteydi.

Şeyh Sait olayından sonra ilan edilen sıkıyönetimin kaldırılması ve sonrasında mevcut düzenin korunması adına 25 Haziran 1927 tarih ve 1164 sayılı kanunla Umumî Müfettişlik Teşkilatı oluşturulmuştu (Kanunlar Dergisi, C. 5, 584). Birinci Umum Müfettişliği görevine de Diyarbakır Milletvekili Dr. İbrahim Tali atanmıştı (BCA; 30.18.1.1.26.67.17). İbrahim Tali göreve geldikten sonra Umum Müfettişliğini kapsayan sınırlar içerisinde iktisadi bakımdan refahı sağlamak adına eldeki imkânlar dahilinde ulaşım önem vermiş, özellikle ekonomik konularda bölgedeki valiler, kaymakamlar ile ticaret odaları başkan ve azaları ile istişare yaparak ortak karar almaya özen göstermişti. Yine toprak kadastro işlerine önem vererek arazi kayıtlarını ve toprak tevzi işlerini hızlandırmaya çalışmıştı. Bunların yanı sıra bölgede ziraatın geliştirilmesi için kredi olanaklarının teşvik edilmesini destekleyen Tali Bey, eğitimsizlik nedeniyle ilk yıllarda kooperatifleşmede başarılı olamadı. Ayrıca çiftçilerin kullandığı ağır Rus çeliği sabanların yerine hafif çelikten yapılmış sabanları halka beş yıl vadeli taksitlerle ucuz fiyata dağıtmaya çalışmıştı (Koca, 1998, s. 322, 324, 342). Tüm bu faaliyetler Tali Bey’in ılımlı bir siyaset izleyerek bölgenin iktisadi yönden kalkınmasına ve halkın refah seviyesinin artmasına önem verdiğini göstermekteydi.

1930 yılında Tali Bey, Dersim’de yapmış olduğu tetkiklerde bölge halkının çok fakir, işsiz ve topraklarının tarıma elverişsiz olduğunu vurgulamıştı. Yine raporun öneri kısmında ise bu fakir ve topraksız ailelerin iskân dahilinde Batı bölgesine nakledilmesi gerektiğini belirtmişti (Dersim Raporu, 2010: 241, 245). 1931’de ise hem Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak hem de Korgeneral Halis Bıyıktay, Dersim’de incelemelerde bulunarak bölge halkının ekonomik olarak oldukça fakir olduğuna raporlarında değinmişlerdi. Ayrıca Fevzi Çakmak raporunda zorunlu iskân politikasını savunurken Halis Bıyıktay ise iskân yerine daha ılımlı ve yapıcı bir siyaset izlenerek bölge halkının kazanılabileceğini vurgulamıştı (Yayman, 2011, s. 104-108).

Fevzi Çakmak ve Halis Bıyıktay’ın ardından aynı yıl İbrahim Tali ile beraber bölgede incelemelerde bulunan Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’nın tespitinde yer alan; “*Cenup hududumuzun arkasında ekseriyetle Ermeni kolonileri tarafından idare edilerek kurulmuş olan geniş kaçakçılık şebekesi, memleketimiz için aynı zamanda hem millî iktisadımıza hem de ahlakımıza rahne verici bir zarar ve tehlike menbaı (kaynak) halini almıştır.*” (Hakimiyeti Milliye, 18-24 Kasım 1931; Koca, 1998, s. 323) cümleleriyle kaçakçılığın sadece bir güvenlik meselesi olmadığını aynı zamanda da önemli bir iktisadi sorun olduğunu vurgulamıştı.

Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, 1932 yılında TBMM’deki bütçe görüşmeleri sırasında Birinci Umum Müfettişliğinin bölgede iktisadi bakımdan yaptıklarını; “*Karakollar yaparak yolların intizam ve emniyetini temin etti. Umran islerine başladı. Memlekette bir fabrika yokken un fabrikaları açtı. Belediyelere elektrikler yaptırdı... Hakkâri’ye asırlarca, dünya kuruldu kurulalı keçi geçmiyen yerinden bugün otomobiller geçmektedir. Bugün Hakkârililer otomobillerle seyahat ediyorlar.*” (Hakimiyeti Milliye, 24 Haziran 1932) sözleriyle ifade etmişti.

1933’de Tali Bey’den sonra göreve Hilmi Ergeneli getirildi (Koçak, 2016, s. 93). Asayiş ve güvenlik meselesinin büyük ölçüde halledildiği Ergeneli döneminde başta iktisadi ve ziraat olmak üzere iskân çalışmalarında da ilerleme kaydedildi. Ayrıca Diyarbakır’da özel sektör tarafından 1933 yılında bir kiremit fabrikası da açıldı (Koca, 1998, s. 390, 394).

1935’te İsmet İnönü, Doğu’da incelemelerde bulunarak bir rapor hazırladı. Raporda güvenlik, iskân, imar, sağlık, kaçakçılık, eğitim, kültür konuları ve iktisadi konular irdelenmişti. İnönü raporunda, Mardin, Urfa, Maraş ve Antep vilayetlerinde yaşanan kaçakçılık olaylarına değinerek bu durumun bölge ekonomisini olumsuz yönde etkilediğini belirtmişti. Ayrıca bu durumun sadece bir iktisadi mesele olmadığını aynı zamanda hududun karşısında yer alan Fransız nüfuzunun ve siyasi gücünün artmasına neden olduğunu da vurgulamıştı. Mardin vilayetinde yer alan petrol sondajlarını da ziyaret eden İnönü, çalışmaların devam ettiğini ve

nerede çıkarılırsa çıkarılsın hükûmetin buraları emniyet ve hakimiyetle işletebileceğini ifade etmişti. Ayrıca Van'da da kömür ve petrol yataklarının ümit verici olduğunu belirterek, Van Gölü'nden iktisadi bir suretle istifade edilebileceğini dile getirmişti. Raporun devamında Muş Ovası'nın verimliliği ile buradaki hayvan yetiştiriciliğinden ve bölge genelindeki diğer madenlerden (linyit) bahsederek bir an evvel işletilmesi gerekliliği üzerinde durmuştu (Öztürk, 2007, s. 24-27, 30-31, 36, 38, 64, 67). İnönü raporunda genel olarak güvenlik meselesi üzerine dururken mikro iktisadi bakımdan şehirlerin sorunları ve yeraltı kaynakları üzerinde durmuştu. Rapor genel anlamda bölgenin iktisadi bakımdan güçlenmesi ve bu minvalde ülke ekonomisine katkı sunması bağlamını taşımamaktaydı.

İsmet İnönü'nün 1935 yılındaki tetkiklerinden sonra sadece Doğu bölgesi için değil yurt geneli sorun ve çözüm önerilerinin istişare edildiği ve sonrasında da raporlaştırıldığı Umumî Müfettişler Konferansı 5 Aralık 1936 tarihinde tertip edilmişti. Konferansta Doğu bölgeleri için Birinci Umumî Müfettiş Zeynel Abidin Özmen, Üçüncü Umum Müfettişi Tahsin Uzer ve Dördüncü Umumî Müfettiş Korgeneral Abdullah Alpdoğan sorun ve çözüm önerilerinde bulunmuşlardı (Umumî Müfettişlikler ..., 1937, s. 25-26).

Özmen'in (BCA; 30.18.1.2.55.48.2), mıntıkasındaki kaçakçılık faaliyetleriyle ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler özellikle İbrahim Tali'nin görüşleriyle benzerlik göstermekteydi. Bu durumun ülkeyi sadece iktisadi bakımdan zarara uğratmakla kalmayıp aynı zamanda asayiş ve güvenliği tehlikeye atarak siyasi bir karışıklığa meydan verebileceği belirtilmişti. Özmen değerlendirmelerinin devamında ise öncelikle köy köy gezerek köylüden takas usulüyle mallarını ucuza alan ve köylüyü kasabalardan uzak tutan ayak takımını ortadan kaldırmak gerekliliğini vurgularken, ziraat memur ve baytarların belli aralıklarla köyleri gezerek köy ekonomisine katkı sunması gerektiğini de ifade etmişti. Bunun yanında bölgede gerekli imalathanelerin ve fabrikaların ivedilikle açılması gerekliliğini vurgulamıştı (Umumî Müfettişlikler ..., 1937, s. 95, 109). Özmen'in değerlendirmeleri İnönü gibi daha çok güvenlik alanına yönelik olsa da Özmen farklı olarak bölgenin iktisadi gereksinimleri üzerinde durmuş, bilhassa tarım ve hayvancılıkta verimliliğin ziraat memurları ve baytarlar aracılığıyla arttırılması gerektiğinin altını çizmişti. Bu durum hem bölgenin ve köylünün refah seviyesini hem de siyasi istikrarın kalıcılığını arttıracaktı.

Tahsin Uzer ise mıntıkası ile ilgili ilk olarak Abidin Özmen gibi söze kaçakçılık faaliyetlerinden bahsederek başlamıştı. Kaçakçılığın hemen hemen yok denecek kadar az olduğunu ve bu durumunda İran hükûmetinin kat'î tedbirler almamakla beraber kaçakçılığı önlemeye yönelik olarak çalışmaları bulunduğunu belirtmişti. Raporun devamında bölgede

ziraat faaliyetlerinin yürütülebileceği yerlerde Ziraat Vekâletinin hiçbir memurunun olmayışını eleştirmişti. Ancak bu olumsuzluğa rağmen bölgede yol ve şimendifer çalışmalarının iktisadi hayata olumlu yansımalarına vurgu yaparak ileride bu çalışmaların bölgedeki ekonomiyi canlandıracağını belirtmişti. Bölgedeki tarımsal faaliyetlere de değinen Uzer, tütün üretiminin ve bu minvalde satışının ve hayvanat piyasasının da iyi olduğunu ifade etmişti. Yine ticari açıdan da Erzurum'da iplik, aba ve şayak fabrikalarının yapılması yönündeki kararlar ile madenlerin faaliyete geçmesinin bölge halkını sevindirdiğine değinmişti (BCA; 30.18.1.2.57.70.16; BCA; 30.10.0.0.71.468.1; Umumî Müfettişlikler ..., 1937, 126-128). İktisadi açıdan Uzer'in raporunda birkaç olumsuz nokta olsa da genel itibarıyla bölgenin durumunun iyi olduğu belirtilmişti. Bunda da en önemli nokta olarak ulaşım faaliyetlerinin iktisadi hayata kattığı canlılık ve ticari alanda bölgede yapılması planlanan fabrikaların etkisi olmuştu.

Uzer'den sonra söz alarak mıntıkasıyla ilgili değerlendirmelerde bulunan Dördüncü Umumî Müfettiş Korgeneral Abdullah Alpdoğan ise ilk olarak bölgedeki asayiş ve düzenin temin edilmesiyle beraber bölge iktisadi hayatının olumlu yönde etkilediğini belirtmişti. Özellikle bölgenin yeraltı kaynakları bakımından zengin olduğunu ifade ederek burada bakır, krom, kurşun, demir, altın ve asfalt madenlerinin yer aldığını ve bu konuda Maden Tetkik Enstitüsüne numuneler gönderdiklerini vurgulamıştı. Ayrıca bölgede bir de elektrik santrali kurulumu için tahkikat yaptırdığını ifade etmişti. Ziraat bakımından ise bölgenin zengin ırmaklara sahip olduğunu ancak ırmak tabanlarının arazi yapısından aşağıda olduğu için yeterince istifade edilemediğini, mıntika içerisinde yer alan tarım, orman ve baytar alanlarının sadece 1/3'ünün ziraata elverişli olduğunu ve bu topraklarda bilumum tahıl ve tütün üretimi yapıldığını belirtmişti. Bunun yanında Elazığ'da bir tahıl borsasının açıldığını ve burada arpa, buğday, yağ, tuzlu barsak, at, koyun, sığır, yumurta, peynir, deri, içyağı, keçi kılı, kuru barsak, kitre, bal, kuru fasulye gibi ürünlerin alışverişinin yapıldığını ifade etmişti. Bölgedeki meyvecilik, arıcılık, bağcılık ve kümes hayvancılığı konularına da değinen Alpdoğan, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği alanında sığır, koyan, at, katır yetiştirme ve ıslah işleriyle meşgul olduğu gibi hayvan hastalıklarıyla da mücadele edildiğini vurgulamıştı. Fakat hayvan ihracatında Suriye ile gerçekleştirilen ticarete yeteri kadar kâr edilemediğini ve bu konuda hükümet desteğinin gerekliliğini belirtmişti (BCA; 30.18.1.2.61.2.12; BCA; 30.10.0.0.174.202.2; BCA; 30.10.0.0.176.216.5; Umumî Müfettişlikler ..., 1937, s. 154-159). Alpdoğan'ın detaylı incelemelerde bulunarak hazırlamış olduğu bu rapor, bölgenin yeraltı ve

yerüstü kaynakları ile ihtiyaçlarını tespit etmesi ve bölgenin geleceğine yönelik çalışmalara yön verecek olması bakımından oldukça önem arz etmekteydi.

1936 yılında son olarak dönemin İktisat Vekili Celal Bayar, doğuda tetkiklerde bulunmuş ve iktisadi açıdan oldukça kapsamlı bir rapor hazırlamıştı. Raporunda ayrıca Cumhuriyet rejiminin tam olarak yerleşmediğini de vurgulamıştı. Ancak bölgedeki halkın toprak sahibi kılınarak, kredi ve üretim imkanlarından istifade ettirilerek bölgedeki ağa egemenliğine son verilebileceğini belirtmişti (Mazıncı, 1996: 159, 161). Bu durum rejimin ve hükûmet otoritesinin bölgede hâkim kılınabilmesi için toprak tevzi işinin ne denli önemli ve zaruri olduğunu gözler önüne sermekteydi.

Bayar, raporunda iktisadi konulardan önce bürokrasideki aksaklıklara da değinerek idari amir ve memurların iktisadın devlet ve millet hayatındaki rolünü anlayamadıklarını belirtmiş ve İdare-i Hususiye'deki ekonomik sıkıntıları vurgulamıştı (Bayar, 2006, s. 66-67). Bu eleştirisi ile özellikle bölgede hükûmeti temsil eden insanların, toplumun en önemli sorunu olan ekonomik hayatla alakalı bu yanlış tutumlarının sadece ekonomiyi değil aynı zamanda siyasi hayatı da olumsuz etkilediğini ifade etmeye çalışmıştı.

Raporun devamında Bayar, hayvancılığın bölgenin en önemli geçim kaynağı olduğunu dile getirmişti. Ayrıca bölgedeki coğrafi yapı, iklim şartları, geniş mera ve çayırın etkisi ile at, koyun, sığır gibi hayvanların yetiştirildiğini ve böylelikle yurdun hayvan deposu olduğunu vurgulamıştı. Ancak üretimin kalitesi ve sürekliliği açısından da damızlık hayvan yetiştiriciliğine ehemmiyet verilerek bir plan program çerçevesinde hareket edilmesinin önemini belirtmişti. Bununla beraber hayvan ihracatında doğal alıcı konumda olan Rusya ile yaşanan problemlere de değinen Bayar, bu konunun halledilebilmesi için de kanuni mevzuata göre bir sermaye şirketi olan ancak hakikatte ise kamu hizmeti yürütecek bir teşekkülün oluşturulması ve bu şirketine sermayesinin Milli Bankalar olan Ziraat ve İş bankaları tarafından karşılanması gerektiğini dile getirmişti (BCA; 30.10.0.0.71.465.5; Mazıncı, 1996: 166-167, 173-174, 179-180). Bunların yanı sıra doğu illeri kalkınma programının başında yer alan yurt içinde ve dışındaki tüketim pazarları arasında hayvan maddelerini değerlendirebilecek bir kombinanın önemini vurgulayarak, bu konuda gerekli altyapı (yol/şimendifer, frigorifik vagon/soğutucu vagon) çalışmalarının önemini arz etmiş, altyapı sağlandığı takdirde demir yolu güzergahındaki şehirlerin gündelik et ihtiyaçlarının karşılanabileceğini belirtmişti. Ayrıca hayvancılığın Doğu'da kalkınmasını sağlayacak yün ihracatına da ayrı bir önem verilmesi gerektiğini raporunda bildirmişti (Bayar, 2006, s. 79, 83). Bayar'a göre hayvancılık konusunda

ortaya çıkan sorunlara getirilecek çözüm önerileri neticesinde elde edilmesi öngörülen gelişimler sadece Doğu'yu değil ülkenin iktisadi kalkınmasını da doğrudan etkilemekteydi.

Bayar, bölgenin tarımsal sanayi ürünlerinden Iğdır Ovası'nda yetiştirilen pamuğun (Rus çeşidi)³ sulamasında Serdarabat Barajı'ndan istifade edilerek üretimin arttırılabileceğini vurgulamıştı. Fakat bununla birlikte ulaşım ve nakil işlerinde birtakım olumsuzluklar yaşandığını, Rusya'nın bölgedeki konumu itibarıyla pamuğu dünya piyasasının altında aldığını dile getirerek pamuk üreticilerinin teşkilatlanması (kooperatifleşme) yoluyla bu sorunların çözülebileceğinin altını çizmişti. Ayrıca yaptığı incelemeler sonrasında ülke içi ulaşımı ve nakliyatı göz önüne alarak Iğdır ve Van yerine Erzurum'da bir iplik fabrikası açılmasıyla birlikte bölge ve ülke ihracatının arttırılabileceğine değinmişti. Fabrikanın kurulması bölgede faaliyet gösteren el tezgahlarının üretiminin ve buna bağlı olarak da bölge iktisadi gelirlerinin artışı noktasında ayrı bir öneme sahipti (BCA; 30.10.0.0.185.276.9; BCA; 30.10.0.0.71.468.1; Mazıcı, 1996, s. 182-186, 226-227). Bunun yanı sıra şekerpancarı ekimi ve şeker fabrikası konusuna da değinen Celal Bayar, fabrikanın Doğu'da şekerpancarı ziraatına elverişli geniş bir arazi mevcudiyetine sahip olan bir yerin tespiti noktasında incelemelerin bir an evvel başlaması gerektiğini vurgulamıştı. Ayrıca tarımsal ürünlerin depolandığı ambar (silo) inşaatlarının memnuniyet verici olduğunu da belirtmişti (Bayar, 2006, s. 98-99). Bölgenin önde gelen tarımsal ürünler arasında yer alan pamuk ve şekerpancarının üretimiyle ilgili sorunların ortadan kaldırılması ve ayrıca öngörülen fabrikaların açılmasıyla birlikte hem bölgenin hem de ülkenin iplik ve şeker ihtiyaçları karşılanmış olacaktı.

İktisadi açıdan önemli konulardan biri olan madencilik alanında da tetkiklerde bulunan Bayar, konuyla ilgili olarak ivedilikle harekete geçilmesi yönünde görüş beyan ederken, Maden Teknik Enstitüsü ve Etibankın çalışmalarını da yerinde incelemişti. Raporunda, Elazığ'ın Alacakaya ilçesindeki Guleman krom madeni ve bu maden ile ilgili çalışmalardan son derece memnun olduğunu ifade ederken, yine Elazığ'ın Keban ilçesindeki Simli kurşun madeni, Diyarbakır'ın Ergani ilçesindeki bakır madeni, Dersim'in Onek mevkiindeki bakır madeni ve Erzurum'un Oltu kazasındaki kara kehribar madenlerindeki aksaklık ve sorunları dile getirmişti (BCA; 30.10.0.0.176.214.10; Mazıcı, 1996, s. 200-202, 206-207). Bunun yanı sıra bölgedeki ısınma probleminin giderilmesi bağlamında Van vilayetinde tespit edilen linyit kömürü üzerine de incelemelerde bulunan Bayar, tespit edilen linyit kömürünün yüksek miktar ve kaliteye sahip

³ Ayrıntılı bilgi için bk. (Birinci Köy ve Ziraat ..., 1939: 148).

olmadığından (tetkik raporlara dayanarak⁴) küçük işletmelerde ve evlerde yakacak olarak kullanılmasının yerinde olacağını belirtmişti. Ayrıca Van Gölü çevresinde bulunan petrol kuyusu⁵ ile ilgili yapmış olduğu incelemeler sonrasında da kuyunun etrafına toplayıcı bir galeri yaptırılmak suretiyle elde edilecek mazotun Van Gölü'ndeki vapur işletmesinde değerlendirilmesini öngörmüştü (Tunç, 2019: 290; Bayar, 2006, s. 109-111). Bölgede madencilik alanında yapmış olduğu bu tetkiklerde Doğu'nun maden bakımından oldukça zengin olduğunu ortaya koymakla beraber madenlerin çıkarılması ve işletilmesi noktasında yaşanan sorunları dile getirmek zorunda kalmıştı.

Bayar, bölgenin iktisadi kalkınması üzerindeki asıl sorunu ise raporunda:

“Doğu illerimizin ekonomik bakımından en büyük bir derdinin de nakliyat meselesi olduğunu arzetmek isterim. Memleketin kıymetli bir köşesi, denilebilir ki, sırf münakalesizlik yüzünden senenin büyük bir kısmında memleketin diğer parçalar ile münasebet tesis edememektedir. Doğu illerimizin bu vaziyeti, memleketin diğer kısımlar ile olduğu kadar bizzat kendi bünyesi içinde de vardır. Bir taraftan münakalesizlik, diğer taraftan nüfus azlığı, ekonomik mübadelenin canlanmasına mâni olmuştur. Muntazam ve mütemadi mal nakli imkânı olmadıkça, canlı bir ticaret mevzuu olarak mal satmak imkânı da olmaz ve dolayısıyla istihsal de inkişaf edemez. Bu muntakada, girecek malların ucuz satılması da aynı sebepten dolayı kabil olamaz. Şüphesiz ki ideal, emin ve fasılasız nakliyatın temini için muntazam şoselere ihtiyaç vardır. Halbuki böyle şoselerin yapılabilmesi uzun zaman ve çok para meselesidir. Bugün için bunun heman temininin mümkün olduğunu zannetmiyorum. Vaziyet ise, arzettiğim sebepten dolayı, acil bir tedbire muhtaçtır. Bunu ancak mevcut yollar ve güzergâhlar üzerinde yapmağa mecburuz. Hakikati halde bugün için bu güzergâhlar üzerinde ideal nakliye servisleri yapmak gayri mümkündür.” (Mazıcı, 1996, s. 210).

ifadeleriyle dile getirmişti. Ülkenin içinde bulunduğu iktisadi yapının hem bu yolları ivedilikle yapması mümkün olmadığı gibi hem de bölgedeki demir yolu ulaşım ağının da yeterli olmayışı bölgenin ekonomik kalkınması üzerindeki en önemli ve uzun vadeli sorundu.

Bayar'ın ardından CHP milletvekillerinden Necmeddin Sahir Sılan da 1939 ve 1943 yıllarında bölgeyle ilgili incelemelerde bulunmuştu. Bingöl'de 1939 yılında gerçekleştirdiği tetkikler neticesinde coğrafi yapısının dağlık ve ziraata elverişli arazisinin sınırlı oluşundan

⁴ Daha sonra gerçekleştirilen incelemelerde Linyit rezervinin yüksek ve kaliteli olduğu tespit edilmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. (John H. Maxson, Şahmanis'te Kömür Deposu, 1937; S. Pekmezçiler, Şahmanis (Van) Linyitleri Hakkında Rapor, 1955).

⁵ Van'ın Muradiye ilçesinin Gürzot köyünde bulunan petrol yaklaşık 1900'lü yıllarda bir Ermeni çoban tarafından bulunmuş olup I. Dünya Harbi sırasında bölgeyi işgal eden Ruslar tarafından kayda değer bulunarak işletilmeye başlanmıştı. Ayrıntılı bilgi için bk. (BCA; 30.10.0.0.182.258.1).

dolayı yetiştirilen buğday, arpa ve darı gibi tarımsal ürünlerin vilayete dahi yetmediğini belirtmişti. Hayvancılık konusunda da vilayetin önemli bir geçim kaynağı olduğunu ifade etmiş ancak yine de vilayete kâfi gelmediğini vurgulamıştı. 1943 yılında bu sefer Tunceli'de⁶ incelemelerde bulunan Silan, Bingöl gibi Tunceli vilayetinin de coğrafi yapısının dağlık ve ziraata elverişli arazisinin azlığı, darlığı ve dağınıklığı gibi etkenlerin yanında bir de yasaklanan ve boşaltılan arazilerin de olmasına rağmen vilayette buğday, arpa, darı ve biraz da çavdarın yetiştirildiğini belirtmişti. Özellikle yoksulluk içinde bulunan vilayette hayvancılık önemli bir geçim kaynağı olmakla beraber koyun, kıl keçisi, sığır, manda, at, eşek ve katır olmak üzere toplamda 237 bin civarında hayvan bulunduğunu ve destek verilmesi durumunda iyi ve verimli neticeler alınabileceğini ifade etmişti. İktisadi açıdan ise vilayetin ileri bir durumda olmadığını ancak bir nebze de olsa vilayette iktisadi kalkınmaya destek verecek dokuma tezgâhı ile orman ve maden işletmelerinin hareket ve teşebbüslerinin olumlu yansıtacağını vurgulamıştı ("Doğu Sorunu", 2012: XXV, 12, 16, 257, 274). Silan'ın raporlarında her iki vilayetin de özellikle coğrafi yapısının tarımsal üretime elverişli olmadığı buna karşın daha verimli olması beklenen hayvancılığın ise beklentiyi ve ihtiyacı karşılamaması hem bölgenin hem de ülkenin iktisadi yapısını olumsuz etkilediğini ifade etmişti.

Necmeddin Sahir Silan'dan sonra 1943 yılında Birinci Umum Müfettişliğine getirilen Avni Doğan⁷ ve 1944 yılında da CHP Kars Mebusu Cevat Dursunoğlu⁸ bölge ile ilgili birer rapor hazırlamış, ancak iktisadi konulara değinmemişlerdi.

Belirtilen isimlerin yanı sıra CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal da 1945 yılında bölgede incelemelerde bulunmuştu. Esendal raporunda, bölgede iki yıldır yaşanan kuraklık ve böcek istilası sebebiyle tarımsal üretimin azaldığını, bu durumun köylüyü zor durumda bıraktığını ve hükûmetin bu konuda köylüye destek olması gerektiğini belirtmişti. Bununla beraber Bayar'ın raporunda da yer alan Van vilayetindeki kömür ve petrol (neft) ile ilgili konulara yeniden değinerek halkın ısınma probleminin çözülebilmesi ve yakıt yokluğundan dolayı durmuş olan vapurların yeniden işletilebilmesi için Gürzot nefti ve Şahmanis linyit kömürü çalışmalarının ivedilikle yapılması gerektiğini vurgulamıştı (BCA; 490.01.571.2274.1). Esendal'ın özellikle Bayar döneminde yapılan çalışmaları yeniden

⁶ 25.12.1935 tarih ve 2885 sayılı kanun ile yeniden vilayet olan Dersim, yine aynı kanun ile Tunceli adını almıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Kanunlar Dergisi, C.16, 117).

⁷ 1943 yılındaki Avni Doğan'ın raporunda özellikle iskân konusu üzerinde durulurken, memur atamaları, güvenlik, imar ve eğitim konuları da irdelenmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. (Yayman, 2011, s. 153-159).

⁸ 1944 yılındaki Cevat Dursunoğlu'nun raporunda özellikle iskân ve azınlık meselesi üzerinde durulurken, milliyetçilik, temsil, dil ve eğitim gibi konulara da değinilmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. (BCA; 490.1.0.0.61.233.6; Pınar, 2019, s. 383-405).

irdelemesi, yakıt yokluğundan dolayı vapurların durmuş olması ve ısınma probleminin hale devam etmesi aradan geçen dokuz yılda bölgede istenilen ve planlanan çalışmaların ya gerçekleşmediğini ya da gerçekleşen çalışmaların tahribata uğradığı veyahut ilgisizlik dolayısıyla işlevlerini yitirdikleri anlamına gelmekteydi.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden tarım, hayvancılık, ticaret, sanayi, güvenlik, sağlık, bayındırlık ve ulaşım gibi birçok konuda eksik, perişan, harap ve bocalayan bir ülke devralmıştı. Bu nedenle tüm alanlarda atılım yapılması gerekiyordu. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin günümüzde olduğu gibi geçmişte de en önemli meselelerden biri hiç şüphesiz iktisat olmuştu.

Bu doğrultuda ilk olarak İzmir İktisat Kongresiyle bir yol haritası çizilmeye çalışılmış ve Lozan Antlaşmasıyla kapitülasyonlar kaldırılmıştı. Ancak Lozan'da kapitülasyonların kaldırılması karara bağlanmış olsa da 1929 yılına kadar devam edecek olması kongrede alınan iktisadi bağımsızlığa ters düşmekteydi. Bunlarla beraber tarım alanda Ziraat Bankasının şube sayılarının artırılması, aşar vergisinin kaldırılması, Devlet Üretme Çiftliklerinin kurulması, Ziraat Mekteplerinin açılması, tarımı teşvik edici uygulamalar ile toprak reformu kapsamındaki Şark Manatıkı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun, Arazi Tevzi Kararnamesi, İskân Kanunu ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi önemli adımlar atılmıştı. Ancak hem iskân kanununda hem de çiftçiyi topraklandırma kanununda gerçek amaçlarından sapılması ve uygulamalardaki yanlışlıklar bu kanunlardan beklenenin elde edilememesine neden olmuştu. Öyle ki iskân kanununda amaç yurt içi veya yurt dışı muhacirleri ülke içerisinde uygun yerlere yerleştirmek, ülkede güvenlik ve asayiş sağlamaktı. Fakat ülkenin doğusundaki nüfusu batısındaki nüfusla orantılı bir şekilde dengelemeye çalışmak suretiyle ülkeyi yeniden dizayn etme çalışması ve bu minvalde isteyerek veyahut istemeyerek yapılan haksız veya hatalı iskân uygulamaları kanunun gerçek manasını yitirmesine neden olmuştu. Özellikle 1945 yılındaki çiftçiyi topraklandırma kanunu ise toprak tevzi alanında bir reform niteliği taşıyarak köylünün üretime katılması beklenirken asıl amacı geniş toprak sahiplerinin siyasi nüfuzunu kırmak gibi bir düşünce yapısına da sahipti. Ancak daha sonra kanunda yapılan değişiklikler ile toprak dağıtımında sürekliliğin ve denetimin sağlanamaması ile dağıtılan toprakların ancak köylünün kıt kanaat geçimini sağlayabilecek düzeyde olması tarım ülkesi olan Türkiye'nin beklentilerin tam anlamıyla karşılanmadığı bir uygulama olmuştu.

Bunun yanında ticareti ve sanayiye desteklemek amacıyla açılan başta Türkiye İş Bankası olmak üzere özel sektöre verilen kredi destekleriyle liberal bir ekonomi anlayışı benimsenmesi ayrı bir öneme sahipti. Ancak 1929 yılında yaşanan Dünya Ekonomik Buhranı sonrasında yerini devletçilik politikasına bırakmıştı. Fakat bu yaklaşım devletçiliğinin yanında liberalizmi de benimseyen ve destekleyen örnek bir anlayıştı.

İktisadi alanda gerçekleştirilen bu uygulamaların Doğu'ya yansımaları ise 1925-1945 yılları arasında bölgede gerçekleştirilen teftiş raporlarında kendine yer bulmaktaydı. İlk tetkikleri gerçekleştiren Abdülhalik Renda ve Cemil Uybadın özellikle bölgenin ekonomik yapısına çok az değinirken öncelikli olarak Şark Islahat Planı çerçevesinde bölgedeki asayiş, güvenlik, Kürt milliyetçiliği ve devlet otoritesi konuları üzerine durmuşlardı.

Bunların yanı sıra Dersim'de incelemelerde bulunan Hamdi Bey, Cemal Bey, Fevzi Bey, Halis Bey ve Necmeddin Bey bölgedeki iktisadi faaliyetlerin oldukça perişan bir vaziyette olduğunu dile getirirlerken, Hamdi Bey buraya yapılacak iktisadi yatırımların boşuna olduğunu ancak yine de olası bir sorunun önüne geçebilmek adına yatırımların yapılması gerektiğini belirterek bir bakıma kendiyi çelişmekteydi. Kendisinden sonra bölgede incelemelerde bulunan Fevzi Bey gibi güvenlik açısından bölgenin önemli bir sorun teşkil ettiğini, bunun da ancak silahlı güç kullanılarak çözüme kavuşacağına inanıyordu. Fakat buna karşılık Cemal Bey, Halis Bey ve Necmeddin Bey ise daha ılımlı ve yapıcı bir anlayışla sosyoekonomik olarak hem bölge halkını kazanmak hem de bölgenin iktisadi kalkınmasını sağlamak adına bölgeye ekonomik yatırımların yapılmasını elzem görmüşlerdi.

Doğu'da ılımlı bir siyaset izleyerek bölgenin kalkınması yönünde ulaşım, kadastro, toprak tevzi, kredi ve kooperatifleşme gibi çalışmalara önem veren bir diğer kişi de İbrahim Bey olmuştu. Özellikle İbrahim Bey'in çalışmalarının etkisi Hilmi Bey döneminde de kendini hissettirerek iktisadi ve ziraat alanında ilerleme devam etmişti. Fakat hem İnönü'nün raporunda hem de Özmen'in 1936 yılındaki Umumî Müfettişler Konferansı'ndaki sunumunda kaçakçılık faaliyetlerinin sadece bölgedeki ekonomiyi olumsuz yönde etkisine değil bununla beraber devlet otoritesini de zafiyete uğrattığı vurgulanmıştı. Bu nedenle Alpdoğan raporunda bölgesindeki (Dördüncü Umumî Müfettişliği Mıntıkası) iktisadi faaliyetlerin gelişimi için kaçakçılığın bir an evvel sonlandırılması gerekliliğini belirtirken bu meseleyi bölgedeki iktisadi kalkınmanın inkişafını asayiş ve güvenliğin tahkimiyle eşdeğer görmüştü. Yine Uzer'in de bölgesindeki (Üçüncü Umumî Müfettişliği Mıntıkası) değerlendirmesinde kaçakçılık faaliyetlerin yok denecek kadar az olduğunu ve bu nedenle de iktisadi çalışmaların bölgeye

olumlu yansıdığı belirtilmesi iktisadi kalkınmada bir bölgedeki asayiş ve güvenin ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktaydı.

Siyasi otorite ile iktisadi yapının birbiriyle örtüştüğü bir diğer mesele ise 1925 yılında Renda'nın aşar vergisinin kaldırılması sonrasında bölgede beklenen devlet otoritesinin sağlanamadığını belirtmesiyle ilgiliydi. Buna karşılık 1936'da Bayar ise bölgede devlet otoritesinin artırılabilmesi için halkın toprak sahibi kılınmak suretiyle kredi ve üretim imkânlarından istifade ettirilerek merkezi otoritenin gerçekleştirilebileceğini gözler önüne sermişti. Raporlarda iktisat ve merkezi otorite ile ilgili bir diğer eleştiri ise Ziraat Vekâletinin ve idari memurların isteyerek veya istemeyerek yapmış oldukları davranış ve hatalardır. Bu konuda Uzer, bölgede Ziraat Vekâleti adına hiçbir memurun olmayışını eleştirirken, Bayar ise bölgedeki idari amir ve memurların yapmış oldukları bürokratik hataları eleştirerek bu durumun sadece ekonomiyi değil aynı zamanda siyasi hayatı da olumsuz etkilediğini vurgulamıştı. Bayar, her ne kadar devlet otoritesinin öneminden söz etse de diğer metinlerden farklı olarak güvenlik kaygılarını ön plana çıkararak bir tavır yerine ekonomi merkezli bir yaklaşım göstermişti.

Genel olarak bakıldığında ülke genelindeki ziraat, ticaret ve sanayi anlayışının bölgeye yansımaları ağır bir şekilde ilerleme göstererek istenilen düzeyde olmamıştı. Bunda bölgenin coğrafi yapısı ve iklim şartları dolayısıyla makineli tarıma geçilememesi veya istenen seviyede olmaması elbette ki etkiliydi. Ancak ülke genelinde uygulanan politikaların bölgeye beklenen oranda yansımaması da bir o denli etkili olmuştu. Özellikle kaçakçılık faaliyetleri ve bunun siyasi otoriteyi sarması, toprak tevzi meselesinin gerçek manada reform özelliğini kaybederek süreklilik ve denetimden yoksun olması, bölgede yapılması planlanan çalışmaların bir türlü gerçekleştirilmemiş olması veyahut gerçekleştirilse dahi bakımsızlık sebebiyle üzerinde yeniden bir çalışmaya ihtiyaç duyulması, yer altı kaynakları tetkiklerinin yüzeysel yapılması ve gerçek potansiyellerinin anlaşılabilmesi, sanayi planlaması çerçevesinde doğuya yapılması planlanan yatırımların II. Beş Yıllık Sanayi Planına bırakılması ki onunda hayata geçirilememesi gibi birçok sebep zikredilebilir. Tüm bu olumsuzluklara bakıldığında bölgede ziraatın, ticaretin ve sanayinin neden gelişemediği veya gelişmediği ortadadır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Resmi Yayınlar

Kanunlar Dergisi.

Resmî Gazete.

TBMM Tutanak Dergisi.

TBMM Zabıt Ceridesi.

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyeti Milliye

Ulus

Vakit

Telif Eserler

“Doğu Sorunu” *Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)*. (2012). (Der.: T. Akekmekçi ve M. Pervan). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akşın, S. (1997). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi*. (Cilt 2). Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.

Akyıldız, H. ve Eroğlu, Ö. (2004). Türkiye Cumhuriyeti Dönemi Uygulanan İktisadi Politikalar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi*, 9 (1), 43-62.

Arıkan, O. (1973). *Doğu Bölgesi'nin Sanayileşmesi*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. (1997). (5. Baskı, C. 1). Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü.

Avcıoğlu, D. (1996). *Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın*. (C. 1). Tekin Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Aydemir, Ş. S. (2011). *İkinci Adam 1884-1938*. (Özel Basım, C. 1). Remzi Kitabevi.

Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi*. Gözlem Yayınları.

Bayar, C. (2006). *Şark Raporu*. (Sad.: N. Bayramoğlu). Kaynak Yayınları.

Bayrak, M. (2013). *Kürtler'e Vurulan Kelepçe Şark Islahat Planı*. (2. Baskı). Öz-ge Yayınları.

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Raporları. (1939). Ziraat Vekâleti Neşriyat Müdürlüğü Yayınları.

Boratav, K. (2006). *Türkiye'de Devletçilik*. (2. Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.

Dersim Raporu. (2010). (Yay. Haz.: İ. Çalışlar). İletişim Yayınları.

Doğru, D. (2021). 1923-1950 Yılları Arasında Toprak Reformu Girişimleri ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa Yapılan Muhalefet. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 10 (2), 824-839.

- İnan, A. A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933*. TTK Yayınları.
- İnan, A. A. (1989). *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*. TTK Yayınları.
- Kayıran, M. ve Metintaş, M. Y. (2018). 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulaması. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (19), 647-666.
- Kırkpınar, K. (1992). Aşar Vergisinin Kaldırılışı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, 1 (2), 105-127.
- Koca, H. (1998). *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumî Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliğine...)*. Mikro Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U., Sak, G., Sönmez, S., Erkal, F., Gökmen, Ö., Şeker, N. ve Uluğtekin, M. (2001). *Türkiye İş Bankası Tarihi*. Kültür Yayınları.
- Koçak, C. (2016). *Umûmî Müfettişlikler (1927-1952)*. (3. Baskı). İletişim Yayınları.
- Koçtürk, O. M. ve Gölalan, M. (2010). 1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi. *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi*, 45 (2), 48-65.
- Maxson, J. H. (1937). *Şahmanis'te Kömür Deposu*. Maden Tetkik Arama Arşivi. Rapor No: 681.
- Mazıcı, N. (1996). *Celal Bayar Başbakanlık Dönemi 1937-1939*. Der Yayınları.
- Müderrişoğlu, A. (2013). *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*. (2. Baskı). Atatürk Araştırma Merkezi.
- Ökçün, A. G. (1997). *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*. Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları.
- Özbek, O. (1985). Doğu Anadolu'da Ziraatın Geliştirilmesinin Ana İlkeleri. *Doğu Anadolu'nun (Sosyal, Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası, 13-15 Mayıs 1985, Tunceli, 265-281.
- Öztürk, S. (2007). *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*. Doğan Kitap.
- Pekmezciler, S. (1955). *Şahmanis (Van) Linyitleri Hakkında Rapor*. Maden Tetkik Arama Arşivi. Rapor No: 2309.
- Pınar, M. (2019). Cevat Dursunoğlu'nun Şark Raporu (Öneriler, Farklılıklar, Benzerlikler). *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 46, 383-405.
- Pınar, M. ve Tunç, V. (2021). Tek Parti Dönemi Raporlarında Van. *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Van Özel Sayısı, 161-190.
- Renda, M. A. (2019). *Hatırat*. (Yay. Haz.: A. Demirci, S. Sayarı). Yapı Kredi Yayınları.

Sarıçoban, G. (2020). Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 222-236.

Selek, S. (1987). *Anadolu İhtilali*. (8. Baskı, C. 1). Zafer Matbaası.

Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tokdemir, E. (1988). *Türkiye’de Tarımsal Yapı (1923-1933)*. İstanbul Teknik Üniversite Matbaası.

Toprak Reformu ve Türkiye. (1984). (Haz.: S. Korkut). TBMM Kütüphane-Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Yayını.

Tunç, V. (2019). *Van Gölü Havzası’nda Kamu Yatırımları ve Harcamaları (1946-1960)*. Hiperyayın.

Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış. (1938). Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını.

Ulusoy, İ. (2018). Atatürk Dönemi İktisadi Kalkınma Modeli (1923-1938). *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 111-124.

Umumî Müfettişlikler Konferansında Görüşülen ve Dahiliye Vekâletini İlgilendiren İşlere Dair Toplantı Zabıtları ile Rapor ve Hulasası. (1937). (Haz.: M. B. Varlık). Dipnot Yayınlar.

Yayman, H. (2011). *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası*. SETA.

Yiğit, A. (2006). Geçmişten Günümüze Türkiye’yi Bölgelere Ayırma Çalışmaları ve Yapılması Gerekenler. *IV. Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, 25-26 Mayıs 2006, 33-44.